

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IX. Dizi - Sayı 12^a

XII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 12-16 Eylül 1994

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

II. Cilt

OSMANLI DEVLETİ'NİN

700. KURULUŞ YIL DÖNÜMÜ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
1999

EMİR-İ DÂD'IN TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NDAKİ GÖREVİ NE İDİ?

ERDOĞAN MERÇİL

Emîr-i Dâd, Arapça "Emîr" ve Farsça "Dâd" yani adalet kelimelerinden oluşmuş bir terkidir. Ayrıca "Dâdbeg" şeklinde Farsça-Türkçe bir terkip olarak da görülmektedir¹. Belki de terkip olması nedeniyle lügatlerde pek açıklanmasına rastlanmıyor. Steingass² bu terkipi Emir maddesinde, Emîr-i Dâd-chief justice: baş hâkim olarak açıklamaktadır. Ferheng-i Muîn'de ise bu terkip; Mezalim günü şahın emirlerini yerine getiren ya da mezalim işlerinin yürütülmesini üstlenen kişi olarak izah ediliyor. İslâm Ansiklopedisi³nde de bu konu gereği kadar incelenmemiş, Avrupa'daki her iki baskısıyla, Türkçe neşrinde "Selçuklular devrinde, hususiyile Anadolu Selçuklularında, adliye nazırı" şeklinde bir açıklama ile geçiştirilmiştir.

Bu konuda acaba araştırmacılar ne yazmıştır? Rahmetli hocam Ord. Prof. Uzunçarşılı⁴, Anadolu Selçukluları teşkilâtını açıklarken Emîr-i Dâd'ın görevini "Adliye vekili ve daha doğrusu İstintak (Sorgulama) dairesi şefi ve tevkifhane müdürü" olarak açıklıyor. Ayrıca, "Emîr-i Dâd'ın Divân heyetine dahil olmadığını" ifade ediyor. Cl. Caḥen⁵ ise, "Sultan'ın emrinde adaletin başı olan bir Emîr Dâd vardı ve *Meza lim* adı verilen baskı yapılması, eziyet edilmesi gibi durumlarla ilgilenmekte idi." demektedir. Gordlevski⁶ de "Mahkeme kararını adliye başkanı (Mîrdad) uygulamaya koyuyordu" diyerek Emîr-i Dâd'ın görevini genelleştirmektedir. Prof. Dr. O. Turan⁷ da Mezalim Divanı'ndan bahsederken, Emîr-i Dâd'ı örfi davalara bakan "Adliye Nazırı" olarak tarif etmektedir. Aydın Taneri'ye göre⁸ de "Emîr-i Dâd şer'î kanunlar dışında örfi davalara bakan mahkememin başkanı olup, Sultanın emirleriyle emîrleri tevkif etmek ile görevlidir". Bu tariflere baktığımızda genel olarak

¹ Bak. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989^f, s. 190-191.

² *Persian-English Dictionary*, s. 102.

³ Bak. Türkçe neş. IV. cilt, s. 261.

⁴ Bak. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970^f, s. 44.

⁵ Bak. *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 228/Tür. ter. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984^f, s. 226.

⁶ Bak. *Anadolu Selçuklu Devleti*, Tür. çev. Azer Yaran, Ankara 1988, s. 267.

⁷ Bak. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 291. Prof. Turan, başka yerlerde de Emîr-i Dâd'ı parantez içinde (Adliye Nazırı) olarak zikreder, söz gelişi s. 461, 466.

⁸ Bak. "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri" *TAD*, IV, Ankara 1968, s. 160.

Emîr-i Dâd'ın adliye vekili görevi yüklendiği, Divan-ı Mezalim'in başkanı olduğu anlaşılmalta, ikinci derecede de sorgulama ve tutuklama görevini yürütmektedir.

Şimdi de kısaca Mezalim Divanı'nın kuruluş ve gelişimine bakalım;

Mezalim Divanı; devletin idarî ve siyasî daire ve kademelerinde rastlanan adaletsizliklerin ve adli hataların düzeltilmesi maksadıyla, Emevîler zamanında kurulmuştur. Aynı zamanda fevkalâde mahkeme olarak görev yapan bu divan için haftada bir gününü ayırt eden ve huzuruna getirilen anlaşmazlıkları çözen ilk Emevî halifesi, Abdülmelik b. Mervan'dır⁹. Görüldüğü üzere bu mahkemenin başkanı halifedir. Divan-ı Mezalim'i Abbâsî idaresine fiilen sokan Halife Mehdi (775-785) ve bu işi sürdüren son halife ise Halife el-Muhtedî (869-870)'dir ve bu mahkemede oğlunu dahi yargılamıştır. Ayrıca Abbâsîler'de bu mahkemeyi idare etmek görevi vezire ve lâ'ık olan memur ve idarecilere verilmişti. Nitekim el-Muntasır, kendisine bey'at edilmesinden bir gün sonra, Mezalim mahkemesi başkanlığına Ebû Amra Ahmed b. Sa'îd'i tayin etmişti (861-862).

Daha sonra Samanîler'de ve ilk Müslüman-Türk devletlerinde de söz gelişi, Gazneliler, Karahanlılar¹⁰ ve Büyük Selçuklular'da da Divan-ı Mezalim'in varlığını görüyoruz. Bu devletlerin yanı sıra her türlü şikayetleri ve halk üzerindeki baskıları dinleyen ve bunlar hakkında karar veren Mezalim Divanı, Türkiye Selçuklularında da vardı ve başkanı "sultan" idi. Sultan I. Gıyaseddîn Keyhusrev ve I. Alâeddîn Keykubad Divan-ı Mezalim'de oturarak şikayetleri dinlemişlerdi. Nitekim İbn-i Bibî'ye göre, Sultan Alâeddîn Keykubad'ın saltanatının ortasına kadar Anadolu Selçuklu sultanlarının âdeti Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutmak idi ve bizzat kendileri dâdgâh (Mezalim Divanı) da hazır bulunurlar, mazlumlara adalet dağıtırlardı. Ancak Sultan Alâeddîn Keykubad'ın Yassı Çimen Savaşı'nı kazanması (1230) ve Eyyubîler'den Melik Kâmil'i Elbistan hududundaki Akçe Derbendi'nde mağlup etmesinden sonra, işlerin çoğalmasıyla Mezalim'e oturma geleneği ihmal edildi. Sultanlar bu görevi devlet ümerasına ve saltanat erkânına havale ettiler.

Genelde araştırmacılar havale edilen bu görevin Emîr-i Dâd'a verildiğini¹¹ ve Mezalim Divanı'nı Emîr-i Dâd'ın yönettiğini kabul etmektedirler. Ancak, tespit edebildiğimiz kadarıyla, elimizde Divan-ı Mezalim'i vezirin yönettiği hususunda bir örnek vardır.

Vezir Şemseddîn İsfahanî, II. İzzeddîn Keykavus'u tahta çıkardıktan sonra (1246), Selçuklu Devleti'nde ön plana çıkmış ve divan üyeleriyle bu görevi yerine getirmişti. Vezir, sabah divan işlerini bitirdikten sonra, eğer o gün sultanın gezinti günü ise, ata binilerek gezintiye çıkılırdı. Gezintiden döndükten sonra Sultan

⁹ Bak. P.K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Tür. çev. S. Tuğ, İstanbul 1980, II, s. 495; Mazâlim mad., *El*² s. 933.

¹⁰ Bak. R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s. 265-267.

¹¹ Bak. Turan, aynı eser, s. 291.

sofrası (Hân-ı Sultânî) kurulurdu. Sultan istirahat yerine geçince, son derece görkemli bir divan kurulurdu. Burada görevliler soldan sağa doğru derecelerine göre sofada yerlerini alırlardı. Vezir ise sofanın ortasında yalnız olarak tahtına otururdu. Öteki emîrler ise vezirden biraz uzakta diz çökerlerdi. Reşîdeddîn Emîr-i Dâd ve Hatreddîn Emîr-i Dâd altın kılıç, kemer kuşanır ve sofanın kenarında ayakta dururlardı. Bundan sonra vezir ve öteki görevliler Divan-ı Mezalim (Divan-ı Tazalim)'de adalet isteyenlerin şikayetlerini dinleyerek kararlar veriyorlardı.

Görüldüğü gibi burada Emîr-i Dâd sofanın kenarında durmaktadır, yani divana dahil değildir¹². Ayrıca iki tane Emîr-i Dâd vardır.

Öte yandan bu olayda İbn-i Bibî'nin muhtasarında¹³ Emîr-i Dâd atlanmış ve ortaya Emîr-i Şemşir gibi bir terkip çıkmıştır. Uzunçarşılı¹⁴ da bunu Emîr-i Şemşir şeklinde okuyarak ortaya mevcut olmayan bir memuriyet çıkarmıştı. Hatta bu Emîr-i Şemşir yeni çıkan ders kitaplarına dahi işlenmiştir¹⁵.

Bütün bu açıklamalardan sonra, kaynaklarda tespit edebildiğimiz olaylarla, araştırmacılar tarafından Mezalim Divanı başkanı ve Adliye vekili olarak gösterilen Emîr-i Dâd'ın hangi görevi yaptığını anlamaya çalışalım:

Bu konuda tespit edebildiğimiz ilk olay Rükneddîn II. Süleyman-şâh devrinde (1197-1204) geçmiştir. Bir yaşlı kadın saraya giderek, yetim çocuklarının ekme parasını tedarik etmek için satmaya götürdüğü yoğurdu içen ve parasını vermeden kaçan, sultanın gulamından şikayetçi olmuştu. Sultan kadından durumu öğrendiği zaman hadimlerini Emîr-i Dâd'ın yanına göndererek o mazlum kadının durumunu araştırmasını (istiksâf) emretti. Emîr-i Dâd olayı baştan sona araştırdı. Neticede yaşlı kadın haklı çıkmış ve gulam idam edilmişti. Sultan da "yoğurdun tazmini bize aittir" diyerek kadına bin dirhem ihsan edilmesini buyurmuştu.

Anonim Farsça Selçuk-nâme'ye göre; Sultan I. İzzeddîn Keykavus tahta oturduğu zaman (1211), bütün emîrler kendisine itaat ettiler. Melik Alâeddîn Keykubad bu sırada Sivas'da bulunuyordu. Sultan, Emîr-i Dâd Kıvameddîn'i oraya gönderdi. O, Alâeddîn Keykubad'ı tutukladı ve Sivas yakınındaki Hafik (?) Kalesi'nde hapsedti. Yine aynı esere göre İzzeddîn Keykavus öldüğünde Emîr-i Dâd Kıvameddîn, Alâeddîn Keykubad'ı Sivas'da tahta oturttu ve ona büyük hizmetlerde bulundu. Sultan bu hizmetine karşılık onu tekrar Emîr-i Dâd yaptı. Burada olaylar bilinenlere söz gelişi, Alâeddîn Keykubad'ın Malatya yakınında bulunan Minşar Kalesi'nde hapsedilmesine uymuyorsa da, bizim için Emîr-i Dâd'ın hangi görevi yaptığını tespit açısından önemlidir.

¹² Bak. Uzunçarşılı, aynı eser, s. 98. Ayrıca Uzunçarşılı (s. 90), Emîr-i Dâd'ın yani Adliye vekilinin derecesinin Osmanlılardaki çavuş başıya benzediğini ve bunun divana girmediğini belirtiyor.

¹³ Bak. *Muhtasar Selçuk-nâme*, neş. M.H.Houstma, Leiden 1902, s. 263.

¹⁴ Bak. aynı eser, s. 88.

¹⁵ Bak. *Tarih 1*, Koordinatör: K.Y. Kopruman - Komsiyon Baş. B. Yediylidiz, Ankara 1993, s. 178.

Daha sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde, I. Alâeddîn Keykubad devrinde (1220-1237) bazı emir ve beylerin sultanları tahta çıkartmakta rol oynamaları sebebiyle kuvvet ve kudretlerinin artmış olduğu görülüyor. Sultanın onlarla giriştiği mücadele sonunda yirmidört kişi olduğu rivayet edilen bu emirlerin kimi öldürüldü, kimi de zindana atıldı ve malları musadere edilerek hazineye alındı. İlk etapta Seyfeddîn Ay-Aba, Mubarizeddîn Behramşâh ve Bahâeddîn Kutlugca gibi emirler tutuklandılar. Bu sırada sultanın gulamları ve Emîr-i Dâd tutuklanan ümerânın sofada oturmakta olan gulamlarını yakalayarak, zindanhâneye götürdüler. İkinci etapta sultan, ertesi günü huzura kavuştuğu için Meşhed Ovası'na çıkarak top ve çevgan oynadı. Bu sırada emirler arasında bulunan Kemâleddîn Kâmyâr, Zahireddîn Mansur ve Şemseddîn Veled-i Mâh-ı Horasan'ın gizlice birbirleriyle konuştuklarını görerek, henüz olayların sona ermediğini anladı. Emîr-i Dâd'a emir vererek her üçünü oyun meydanından çıkarttı, onların da her şeyini yağmalattı ve Anadolu'ya sürgün etti.

Yine Sultan Alâeddîn Keykubad, Eyyubî-Artuklu ittifakına karşı askerlerine Harput'a doğru harekete geçmelerini emretti. Selçuklu askerleri Harput Ovası'na geldiklerinde, Eyyubî askerleri ve Harput Artuklu emîri de oraya ilerlemekte idiler. Bu sırada Selçuklu ordusunun önde gelen emîrleri ile Bedreddîn Yakut Emîr-i Dâd askerleri düzene sokup karşı koymaya başladılar. Neticede Selçuklu ordusu Eyyubî-leri bozguna uğratarak Harput'u ele geçirdi (1234).

Vezir Şemseddîn İsfahanî öldürülmek üzere saltanat sarayına çağrıldığı zaman, buraya gelip sofaya ulaştığında, Emîr-i Dâd Seyfeddîn Kay-aba onu sol taraftaki bir odaya soktu. Sabık vezir o gece Konya Kalesi'nde Ambarcı'nın evine götürüldü. O, yolda Emîr-i Dâd'a sordu: "Nereye gidiyoruz?", Emîr-i Dâd cevap verdi: "Diğerlerini gönderdiğin yere..." Şemseddîn İsfahanî dört gün sonra öldürüldü (1249).

Şemseddîn İsfahanî'nin ölümünden sonra Moğollardan Batu Han'ın buyruğuyla durumu incelemek üzere Anadolu'ya gelen Moğol elçileriyle beraber Şemseddîn Mahmud Tuğraî başkanlığında bir heyet de bu elçilerle Moğol Hanı'nın huzuruna gitti. Bu heyet içinde Emîr-i Dâd Hatreddîn Zekeriya Secasî (Sücasî) de vardı. Selçuklu devlet adamları götürdükleri hediyeler ile Moğol Hanı'ndan yeni görevler elde ederek, Konya'ya döndüler. Bu sırada Emîr-i Dâd Hatreddîn'e Çorumlu emirliği ve serleşkerliği verildi. Bu olay, başta Celâleddîn Karatay olmak üzere, bazı devlet adamlarını rahatsız etmişti. İki grup devlet adamları arasındaki mücadele sırasında Vezir Mahmud Tuğraî'nin rakip devlet adamları aleyhinde Baycu Noyan'a yazdığı bir mektup ele geçirildi. Bu hiyanet girişimi üzerine, Celâleddîn Karatay harekete geçti ve Emîr-i Dâd'a işaret etti. Emîr-i Dâd onu saltanat sarayında bir odada tutukladı, üç-dört gün sonra oradan Antalya tarafına gönderildi ve hapse atıldı (1253).

Selçuklu devlet adamlarının önde gelen isimlerinden olan Sahib Fahreddîn Ali, Emîr-i Dâd olduğu sırada iki kez elçilikle Moğolların yanına gitmişti. İbn-i Bibî onu "Hakem-i Divan-ı 'Adl' ve Mansıb-ı Emîr-i Dâd olarak zikretmektedir.

Türkiye Selçukluları tahtına III. Gıyaseddîn Keyhusrev çıkarıldığı zaman, onun nedimliğine getirilenler arasında Emîr-i Dâd Eminateddîn İsfahanî de bulunmakta idi (664/1265-1266).

Türkiye Selçukluları'nın çöküş devresinde devletin kaderine hâkim olanlardan biri de Pervane Muineddîn Süleyman idi. O kendisine rakip olarak gördüğü Sahib Fahreddîn Ali'yi tasfiye için bir plan tertiplemiş ve bunu uygulamıştı. Nitekim o, Sahib Fahreddîn Ali'yi, saltanat sarayı odalarından birinde tutuklattıktan sonra bu sırada Emîr-i Dâd olan Eminateddîn Duleycanî'nin evine göndermişti. Sahib Fahreddîn Ali daha sonra Karahisar-ı Osmancuk Kalesi'nde hapsedildi (1271).

Hatiroğlu Şerefeddîn'in Anadolu'yu Moğollardan kurtarmak için başlattığı isyanda (1276), Selçuklu ümerasından ona karşı savaşanlar arasında Emîr-i Dâd Eminateddîn (İsfahanî) de bulunmakta idi. Aksarayî, bu ümeranın "sahib-i kalem" olduklarından, yani asker kökenli olmadıklarından hiçbir varlık gösteremediklerini zikrediyor.

Sultan III. Gıyaseddîn Keyhusrev'in ölümünden sonra (1284), annesi 1285 yılında sultanın oğulları olduğunu iddia ettiği iki çocuğu tahta oturtmak istedi. Bu Hâtun, Argun Han'ın yanında Kayseri'de bulunan Sultan II. Mes'ud'un huzuruna geldiği sırada iki çocuğu da getirmişti. Daha sonra bunlar Konya'ya geldiklerinde, yanlarında Hâce Nasıreddîn Müstevfî ile Emîr-i Dâd Nizâmeddîn de vardı. Burada yapılan bir merasim ile iki çocuk tahta oturtuldu (27 Kasım 1284). Ancak Sultan Mes'ud'un taraftarları Konya'ya gelerek duruma hâkim oldular (1285). Bu olaydan sonra Hâtun, Argun Han'ın huzuruna gitti. Burada yapılan muhakeme (yargu) de iki çocuğun düzmece şehzade olduğuna ve öldürülmelerine karar verildi. Bu sırada çocuklardan biri Argun Han'ın yanında idi ve burada öldürüldü. Sultan Mes'ud, Han'ın bu fermanlarını Emîr-i Dâd Nizameddîn ile Konya'ya gönderdi. Çocuklardan biri Konya'da, Sultan Mes'ud'un annesinin yanında idi. Emîr-i Dâd'a bu çocuğu eşeğe bindirerek şehirde dolaştırılması buyruldu. Bu emir tatbik edildi. Daha sonra Sivas'da bulunan Sultan Mes'ud'dan gelen ikinci bir ferman üzerine Emîr-i Dâd o çocuğu Konya Kalesi kapısındaki burç üzerine götürerek orada astı (30 Kasım 1285). Üç gün sonra cesedini oradan indirdi, kafasını keserek Türkler arasında dolaştırdı.

Yukarıda verdiğimiz çeşitli örneklerde görüldüğü üzere Emîr-i Dâd'ın, *Mezâlim Divan'ı* başkanı, yani iddia edildiği gibi *Adliye Vekili* olduğu hususunda bir bilgi yoktur. Ancak gerek İbn-i Bibî'nin Emîr-i Dâd hakkındaki "Hakem-i Divan-ı 'Adl" kaydı, gerekse el-Hoyî'nin münşeât mecmualarındaki "Malik-i Divan el-'Adl" şeklinde verdiği bilgiler bizi tereddüde düşürmekte, bu da bizim Emîr-i Dâd'ın görevi hakkında kesin hüküm vermemizi engellemektedir.

Bütün bunlara rağmen örneklerini verdiğimiz olaylara bakarsak; Emîr-i Dâd devamlı bir memuriyettir, devlet adamları arasında önemli bir yeri vardır; bir suç duyurusu yapıldığında durumu araştırmakta, suçlular veya gözden düşen emîrleri

tutuklamakta, sultan tarafından verilen emirleri (ölüm cezası dahil) uygulamaya koymakta idi. Ayrıca Emîr-i Dâd görevi yapan kişiler, Moğol hanlarına gönderilen elçi heyetleri içinde de yer almakta idiler. Bunun yanı sıra Emîr-i Dâdlar devlet erkânını istikbal ediyorlar ve sultanların nedimleri arasında yer alabiliyorlardı. el-Hoyî'nin Emîr-i Dâd'a nasıl hitap edileceğini belirterek kullandığı; "Sipehbed-i Mu'azzam, Melik el-Ümerâ ve'l-Ekâbir, Melik el-Ümerâ ve'l-E'azım" gibi unvanlardan bu göreve tayin edilen kişilerin genellikle asker kökenli oldukları anlaşılıyor. Nitekim örneklerde görüleceği üzere Emîr-i Dâdlar savaflara da katılmışlardır.